

अक्षर कवितासङ्ग्रहका कवितामा प्रगतिवादी चेतना

शालिकराम पौड्याल

उपप्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Orcid ID : <https://orcid.org/0009-0007-6023-9864>

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा लेखनाथ ज्ञवालीको अक्षर कवितासङ्ग्रहमा रहेको प्रगतिवादी चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा अक्षर कवितासङ्ग्रहलाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीको रूपमा तथा प्रगतिवादी अवधारणालाई द्वितीयक स्रोतको सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । दुवै प्रकृतिका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ र सामग्री विश्लेषणमा प्रगतिवादी चेतनाका अभिलक्षणहरूमध्ये युगचेतना र समाज परिवर्तनको स्वर, क्रान्तिचेत र देशप्रेम, शोषण र उत्पीडनका विरुद्धको सङ्घर्षको स्वर, जीवन सङ्घर्षको स्वर र सौन्दर्यचेतलाई आधार मानिएको छ । प्रगतिवादी साहित्यले मानवीय समानता र स्वतन्त्रताका पक्षमा आवाज उठाउँछ । साहित्यमा गतिशील, ऐतिहासिक तथा सामाजिक विकाससँग सम्बन्धित धारणाको उद्घाटन नै प्रगतिवादी समीक्षाको आधार हो । साहित्य तथा कलाका माध्यमबाट पनि समाज परिवर्तनको पहल र प्रयत्न गर्नुपर्ने मान्यता प्रगतिवादको रहेको छ । त्यसैले प्रगतिवादी लेखकहरू किसान, मजदुर र सर्वहारा जस्ता समाजका तल्ला वर्गका पक्षमा कलम चलाएका छन् । सर्वहारा वर्ग र सामाजिक क्रान्तिकारी परिवर्तनको पक्षधर प्रगतिवादी साहित्यले समाजका आर्थिक वर्गहरूमा सङ्घर्ष भई समाज परिवर्तन अवश्य हुन्छ भन्ने धारणा राखेको हुन्छ । यसै प्रगतिवादको पृष्ठभूमिमा रचना गरिएका अक्षर कवितासङ्ग्रहका कवितामा सामाजिक भेदभाव, थिचोमिचो र दमनको विरुद्ध चेतना निर्माण गर्दै समाज सुधारको चाहना प्रकट गरिएको छ । समाज परिवर्तनको आधार बनेका श्रमजीवी वर्गले श्रमको उचित मूल्य पाउन नसकेका, सर्वहारा वर्ग शोषण र उत्पीडनमा परेका, सर्वहारा वर्ग र पुँजीपति वर्गका बिचको सङ्घर्षमा सर्वहारा वर्गको जित सुनिश्चित रहेको जस्ता विचार कविताको निष्कर्षका रूपमा आएका छन् ।

शब्दकुञ्जी : क्रान्तिचेत, युगचेतना, शोषण, सङ्घर्ष, सौन्दर्यचेत ।

विषयपरिचय

लेखनाथ ज्ञवाली (वि.सं. २०००-२०६७) मार्क्सवादी विचारलाई अङ्गीकार गरी कविता लेख्ने प्रगतिवादी कवि हुन् । उनका हालसम्म प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूमा *दसैंको आशिक* (कवितासङ्ग्रह २०४६), *साथी* (स्मृतिकाव्य २०५६), *खडेरी* (लघुकाव्य २०५८), *माटोका गीतहरू* (२०६३) गीतिकाव्य, *अक्षर* (२०६८) कवितासङ्ग्रह, *हाम्रा आवाजहरू* (२०७०) गीतिसङ्ग्रह प्रकाशित रहेका छन् । सरल, सहज भाषाशैलीमा कविता लेख्ने ज्ञवालीले जनताका पीडा, व्यथा र बिलौनालाई विषयवस्तु बनाएका छन् । देशमा विद्यमान अन्याय, अत्याचार, शोषण आदिको विरोध

गर्दै जनताका हकअधिकार स्थापित गरी समतामूलक समाज स्थापना गर्ने अभीष्ट उनका रचनामा पाइन्छ। उनका अक्षर कवितासङ्ग्रहमा प्रगतिवादी चेतनाको अभिव्यक्त के कसरी भएको छ भन्ने प्राज्ञिक समस्याको समाधान गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य हो। लेखनाथ ज्ञवालीका अक्षर कवितासङ्ग्रहका कवितामा अन्तर्निहित प्रगतिवादी चेतनाको विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको सीमा हो। प्रस्तुत अध्ययनमा लेखनाथ ज्ञवालीका अक्षर कवितासङ्ग्रहमा केन्द्रित रहेर प्रगतिवादी चेतनाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा लेखनाथ ज्ञवालीको अक्षर कवितासङ्ग्रहलाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। त्यस्तै द्वितीयक स्रोतको सामग्रीको रूपमा मार्क्सवादी साहित्य सिद्धान्तमा आधारित प्रगतिवादी अवधारणाका बारेमा गरिएका अध्ययन सामग्रीलाई लिइएको छ। दुवै प्रकृतिको सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ। यस लेखमा पाठ विश्लेषण विधिको प्रयोग गरी अक्षर कवितासङ्ग्रह अभिव्यक्त प्रगतिवादी चेतनाको खोजी गरिएको छ। मार्क्सवादी मान्यतामा स्थापित प्रगतिवादी चेतनासम्बन्धी सिद्धान्तलाई यस लेखको सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा ग्रहण गरिएको छ र कृतिपठनलाई केन्द्रमा राखी सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै अर्थापन गरिएको छ। प्रगतिवादी साहित्य मान्यताले अडुगीकार गरेका अवधारणाका आधारमा कृतिको अध्ययन गरिएकाले प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ।

प्रगतिवादको सैद्धान्तिक अवधारणा

‘प्रगति’ शब्दका लागि अङ्ग्रेजीमा समानान्तर अर्थबोधक ‘प्रोग्रेस’ शब्द प्रयोग गरिएको छ। प्रगतिवादका लागि अङ्ग्रेजीमा ‘प्रोग्रेसिज्म’ शब्दको प्रयोग गरिन्छ। प्रगतिवादी साहित्यलाई अङ्ग्रेजीमा ‘प्रोग्रेसिभ लिटरेचर’ भनिन्छ। प्रगतिवाद मार्क्सवादी दर्शनको विचारधारामा आधारित भएर विकसित साहित्यिक धारा हो। साहित्यमा मार्क्सवादी मान्यतामा आधारित रहेर रचना गरिएको साहित्य प्रगतिवादी साहित्य हो। साहित्यका सन्दर्भमा मार्क्सवादी वा साम्यवादी चिन्तन दृष्टि र त्यसअनुकूलका अनुशासनतर्फ उन्मुख भएर साहित्यको सृजना गर्नु प्रगतिवादी साहित्यको सृजन कर्म हो (शुभेच्छु, सन् २०२२, जुन २४)। प्रगतिवादी साहित्यको लक्ष्य प्रतिक्रियावादी शक्तिलाई विघटित गर्दै वर्गीय दृष्टिबाट मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मक भौतिक यथार्थवादका आधारभूत मूल्यलाई प्रतिष्ठापित गर्नु हो। यसले मानवीय समानता र स्वतन्त्रताका पक्षमा आवाज उठाउँछ। साहित्यमा गतिशील, ऐतिहासिक तथा सामाजिक विकाससँग सम्बन्धित धारणाको उद्घाटन नै प्रगतिवादी समीक्षाको आधार हो। मार्क्सवादको प्रतिपादनपश्चात समाजमा आर्थिक राजनीतिक सामाजिक सांस्कृतिक सबै क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन गर्नुपर्ने मान्यता आएपछि साहित्य तथा कलाको माध्यमबाट पनि समाज परिवर्तनको पहल र प्रयत्न गर्नुपर्ने मान्यता विकसित भएर प्रगतिवादको विकास भएको हो। प्रगतिवाद मार्क्सवादकै एउटा साहित्यिक संस्करण हो। त्यसैले प्रगतिवादी वा

मार्क्सवादी लेखकहरू किसान, मजदुर र सर्वहाराजस्ता समाजका तल्ला वर्गप्रति विशेष ध्यान दिँदै उनीहरूको दुःखमोचन मार्क्सवादी ढङ्गले गर्न सकिने ठान्छन् (बास्तोला, सन् २०२१, पृ.४४) । प्रगतिवादले सृष्टिजगत, मानव समाजका विकास प्रक्रिया र घटनाहरूको तथा चेतन अचेतन वस्तुको व्याख्या गर्ने द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद वा मार्क्सवादलाई स्वीकार गरेको छ । सर्वहारा वर्ग र सामाजिक क्रान्तिकारी परिवर्तनको पक्षधर प्रगतिवादले समाजका आर्थिक वर्गहरूमा सङ्घर्ष भई समाज परिवर्तन अवश्य हुन्छ भन्ने धारणा प्रतिबिम्बित गर्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ.३०२) । प्रगतिवादी साहित्यमा सामन्त एवं पुँजीपति वर्ग र तिनीहरूले श्रमिकहरूमाथि गरेका विश्वासघातप्रति घृणा भाव जागृत भएको हुन्छ । प्रगतिवादी लेखकले शोषकप्रति घृणा र शोषितप्रति प्रेमभाव पैदा गर्ने रचनाहरू सृजना गर्नुपर्छ र त्यसका लागि वर्गीय विशेषता भएको चरित्र एवं परिवेशको छनोट र निर्धारण गरी त्यसैका माध्यमबाट वर्गप्रेम वा वर्गघृणा प्रस्तुत गर्नुपर्छ (गोर्की, १९९३, पृ. ३०) । प्रगतिवादको दार्शनिक आधार द्वन्द्वात्मक र ऐतिहासिक भौतिकवाद हो । यो समाज परिवर्तनको पक्षपोषण र पहल गर्ने सैद्धान्तिक मान्यता हो । जनसङ्घर्ष र जनआन्दोलनका मूल मर्म समाती अग्रगामी यथार्थयुक्त साहित्य कला सिर्जना गर्ने, सर्वहारा वर्गलाई साम्राज्यवाद र विस्तारवादका विरुद्ध राष्ट्रिय स्वाधीनताका निम्ति जागृत गराउने, सामन्तवादी मूल्यमान्यता र साम्राज्यवादी संस्कृतिविरुद्ध स्वाधीन जनसंस्कृति निर्माणका निम्ति अभिप्रेरित र उत्साहित गराउने काम प्रगतिवादले गर्दछ (अधिकारी, २०५६, पृ. १७) । मार्क्सवाद अर्थात् द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन समाजको गुणात्मक परिवर्तनका लागि मार्गदर्शन गर्ने क्रान्तिकारी दर्शन भएकाले मार्क्सवादी दर्शनसँग प्रगतिवादको साइनो अभिन्न रूपले गाँसिएको छ । त्यसैले प्रगतिवाद मार्क्सवादको साहित्य कलासम्बन्धी मान्यता हो (भुसाल, २०६४ पृ.२५९) । प्रगतिवादले सिर्जनात्मक साहित्य मात्र होइन साहित्य समालोचनालाई पनि आत्मसात् गरेको छ । प्रत्येक प्रगतिवादीको कार्य आफू क्रियाशील रहेको समाजको वर्गबोध गर्नु, समाजमा विद्यमान वर्गहरूबिचको अन्तरविरोध तीव्र बन्दै गर्दा उत्पन्न भएको वर्गसङ्घर्षमय परिवेशको प्रतिबिम्बन गर्नु, समाजमा विद्यमान वर्गीय अन्तरविरोध र वर्गसङ्घर्षका प्रक्रियासँग अभिन्न हुँदै सर्वहारा वर्गलाई भावात्मक रूपान्तरणतर्फ उत्प्रेरित गर्नु हो । भावात्मक रूपान्तरणबाट प्राप्त हुने आनन्द वास्तवमा वर्गीय आनन्द हो र मार्क्सवादी अर्थमा सौन्दर्य पनि त्यही हो (चैतन्य, २०६५, पृ. १७) । सचेत रूपमा समाज रूपान्तरणका लागि साहित्यको सृष्टि गर्न स्रष्टालाई आकर्षित गर्नु नै प्रगतिवादको लक्ष्य हो । यसले वर्तमान समाज व्यवस्था परिवर्तन गर्नु तथा शोषणरहित समाजको निर्माण गर्नुलाई साहित्यको कर्तव्य मान्छ (भारद्वाज, सन् १९९४, पृ. २२९) । प्रगतिवादमा मानवहित, मानव कल्याण तथा वर्गहीन र शोषणहीन समाज व्यवस्थाको स्थापना अनिवार्य हुन्छ । जाति, वर्ग, वर्ण व्यवस्था आदि सीमित व्यवस्थाबाट मुक्त, विश्व मानवताको कल्याणको कामना गर्ने यो मान्यता वैश्विक स्तरमा कलासाहित्यमा समान मूल्यका रूपमा स्वीकृत रहेको छ ।

प्रगतिवादी साहित्य समाज र जनताको हितका लागि लेखिन्छ । साहित्यमा शोषक वर्गप्रतिको घृणा र शोषित वर्गप्रतिको सहानुभूति, अन्याय, अत्याचार, सामन्तवाद र पुँजीवाद विरुद्ध क्रान्तिकारी

एवम् विरोधी भावना, निरन्तर समाज र व्यक्तिका जीवनको परिवर्तनको कामना, नारी पुरुषको समान हैसियत आदि प्रगतिवादको मूल उद्देश्य हो (शुभेच्छु, सन् २०२२, जुन २४) । प्रगतिवादी साहित्यले समाजको विकासमा आर्थिक, भौतिक उत्पादनको मुख्य भूमिका रहने मानी त्यसका मूल उत्पादक शक्तिहरू श्रमिकहरू र सर्वहारा भएकाले आफ्ना रचनामा तिनै शक्तिहरूलाई भविष्यका क्रान्तिकारी शक्तिका रूपमा चित्रित गर्नु पर्ने मान्यता प्रस्तुत गर्दछ (उपाध्याय, सन् २०१५, नोबेम्बर ८) । यसले श्रमको शोषण गरिरहेका समाजका सामन्त, पुँजीपति वा विदेशी शक्तिहरूको अवसानका लागि श्रमजीवी वर्गले सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने चेतना दिन्छ । यसले मान्छेको महत्त्वलाई बढाउने, मानवलाई अझ बढी मानवीय बनाउने कार्य गर्छ । प्रगतिवादले श्रमिकवर्गलाई विजयी बनाउने र शोषकलाई पराजयी बनाउने मान्यता प्रस्तुत गर्छ । यसमा पनि श्रमिक समूहलाई उत्साहित बनाउने आशावाद नै लुकेको पाइन्छ (उपाध्याय, सन् २०१५, नोबेम्बर ८) । मार्क्स र एङ्गल्सले साहित्य केवल विचारहरूको धारा मात्र होइन त्यसमा विचार, आस्था, विश्वास र मूल्य चेतनाको पनि योग हुन्छ भनेका छन् (पाण्डेय, सन् १९९७, पृ.१३) । आज मानवले संसार परिवर्तन गर्नुपरेको, सभ्यताको रक्षा गर्नु परेको, पुँजीवादी अराजकतालाई समाप्त गर्नुपरेकाले त्यसका निम्ति सङ्घर्षशील चरित्रको मानव चाहिएको छ भन्ने प्रगतिवादको मान्यता छ (फक्स, सन् १९८०, पृ.९४) । प्रगतिवादले श्रम र कर्मशीलतालाई केन्द्र मानेर समाज निर्माणको आधार निर्माण गर्छ । प्रगतिवादी साहित्यले जनचेतना जगाई श्रमजीवी वर्गलाई सङ्गठित गर्न, निम्न वर्गका जनतालाई सङ्गठित हुन र परिवर्तनको वैज्ञानिक विचारमा प्रतिबद्ध हुन प्रेरित गर्छ (उपाध्याय, सन् २०१५, नोबेम्बर ८) । त्यसैले प्रगतिवाद समाज यथार्थको चित्रण गर्ने मात्र नभई समाजलाई बदल्ने विचार पनि बोकेको साहित्य सिद्धान्त हो । वर्ग र वर्गसङ्घर्षको अनिवार्य परिणाम सर्वहारावर्गको अधिनायकत्व हो भने त्यो भनेको वर्गरहित समाजमा संक्रमित हुने प्रक्रियाको चरण हो (आचार्य, २०६७, पृ. २१५) । समसामयिक समस्याप्रति मार्क्सवादी दृष्टिकोणको अभिव्यक्ति, विद्रोही चेतना, क्रान्तिकारी भाव, अधिनायकवादी चरित्रको विरोध, शोषणको विरोध, जीवन सङ्घर्षको स्वर, युग चेतना, जीवनको सौन्दर्य चेत आदि प्रगतिवादका मूलभूत प्रवृत्तिगत मापदण्डहरू हुन् ।

छलफल तथा परिणाम

लेखनाथ ज्ञवालीको अक्षर कवितासङ्ग्रहमा समाजको वर्गीय बनोट, समाजमा व्याप्त शोषण उत्पीडन र त्यसका विरुद्धको सङ्घर्षलाई अन्तर्वस्तु बनाइएको छ । श्रमको जयगान, शोषणको उच्छेदन अनि गरिबका पसिनाबाट निर्मित अट्टालिकाको अनिवार्य अवसान तथा गरिब जनताको सुदिन आउने कुरामा विश्वास प्रकट गरिएको यस सङ्ग्रहका कवितामा कवि ज्ञवालीको प्रगतिवादी चेतना प्रबल बनेर आएको छ । यहाँ अक्षर कवितासङ्ग्रहका कवितामा पाइने युगचेतना र समाज परिवर्तनको स्वर, क्रान्तिचेत र देशप्रेम, शोषण र उत्पीडनका विरुद्धको सङ्घर्षको स्वर, जीवन सङ्घर्षको स्वर र सौन्दर्यचेत जस्ता प्रगतिवादी अभिलक्षणमा केन्द्रित भएर अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

युगचेतना र समाज परिवर्तनको स्वर

प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा अक्षरलाई निमुखा जनताको प्रतीक, अपहेलित समुदायको बिम्ब र यथार्थमा सार्वभौम आम जनसमुदायको कथा व्यथाका रूपमा देखाइएको छ । मुक्ति र स्वतन्त्रता, चेतना र सपना, उज्यालो र बिहानीका कवि ज्ञवालीले यस सङ्ग्रहका कवितामा, अक्षरले युगचेतना बोक्ने र त्यसले परिवर्तनको बिगुल बजाउने उद्घोष गरेका छन् । सेतो कागजमा छापिने अक्षरको आफ्नो स्वतन्त्रता, अस्तित्व, बोली, भाषा, भावना कथाव्यथा, वेदना, विद्रोह नभए पनि त्यसले एउटा जीवनको स्वर व्यक्त गर्ने, युगका भावना बोक्ने र समाज परिवर्तनका लागि सन्देश दिने भन्दै कहिल्यै नाश नहुने अक्षरमा मानव जीवनका भावना अभिव्यक्त हुने बताएका छन् । अक्षरमा नेपालको गरिबीका रेखामुनि रहेका शोषित, पीडित सर्वहारा जनताको आँसु, हाँसो, उच्छवास, प्रश्वास व्यक्त भएकाले यसले श्रमजीवी वर्गलाई परिवर्तनका लागि जागृत हुन सचेत गराउने कुरा प्रकट गरिएको छ । मानिस मानिस बिच रहेको वर्गीय विभेद हटाउन नेपाली जनता रगतको खोलो बगाउनसमेत पछि नपर्ने बताउँदै कविले देशमा विभिन्न समयमा परिवर्तनका लागि भएका आन्दोलन र सङ्घर्षमा सहिदको रगत बगेको र त्यसले बिहानीको लालीमा ल्याएको बताएका छन् :

जस्को रक्त प्रवाहले अलिकता रातो बिहानी भयो
जस्को चिन्तन ज्योतिले अलिकता रातो बिहानी भयो
जस्को नाम लिँदा पनि दमनको चर्किन्छ, भित्री तह
आस्थाको अनिकाल भित्र जिउने हे चेतनाको सह । (अक्षर, पृ. ३७)

प्रस्तुत कवितांशमा राष्ट्रिय स्वतन्त्रता र स्वाभिमान तथा परिवर्तनका लागि प्राण उत्सर्ग गर्ने महान् सहिदप्रति उच्च सम्मानको भाव प्रकट गरेका छन् । लेखाइमा अक्षर नाश नभए जस्तै गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताको मुक्ति नहुँदासम्म असमानता कायम हुने भएकाले अब जनताको जीवन स्तर सुधार गर्न र समाज रूपान्तरण गर्न सहिदको वीरता र साहसलाई सम्झेर अगाडि बढ्न आग्रह गरिएको छ ।

नेपालमा विगतदेखि नै नेपाली शासकहरूले निरङ्कुशता लादेर नेपाली जनतामा चरम शोषण, अन्याय र अत्याचार गर्दै आएका छन् । यस्तो घोर अत्याचारी निरङ्कुशतन्त्रका विरुद्धमा लेखनाथ ज्ञवालीले कवितामार्फत विद्रोह गरेका छन् । नेपाली समाजलाई परावलम्बी बनाउने अनेक प्रकारका नीति, दासत्वपूर्ण संस्कार र संस्कृति, नारी बन्धनका सामाजिक स्वरूपलाई चुँडाएर स्वतन्त्र तथा समतामूलक समाजवादी समाजको निर्माणका लागि उनका कविताले आवाज उठाएका छन् ।

क्रान्तिचेत र देशप्रेम

कवि जवालीले प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा क्रान्तिको विगुल बजाएका छन् र आफूमा रहेको माटोप्रतिको प्रेमको भावलाई उजागर गरेका छन् । आफ्नो दुःखसुख भन्दा जनताको दुःखसुखमा बढी चासो राख्ने कविले जनतालाई राष्ट्र, राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र र जनजीविकाप्रति सचेत रहन आग्रह गरेका छन् :

तिम्रा आँखा चनाखा अब पनि नभए देश यो चेपिन्छ

तिम्रो सम्पूर्ण आशा अब पनि नभए देश यो हेपिन्छ । (अक्षर, पृ. १४)

प्रस्तुत कवितांशमा देशका युवालाई अब पनि चनाखो नभए यो देश चेपिन जाने, हाम्रा आशा पूरा नहुने, देश अरूबाट हेपिने भएकाले सजग, जागरुक र गतिशील बनी देशको सङ्कटग्रस्त अवस्था अन्त्यका लागि क्रान्ति गर्न आग्रह गरिएको छ ।

पञ्चायती शासन व्यवस्थाका अकर्मण्यता र कुशासनप्रति असहमत कविले मुलुकको प्रतिष्ठा बचाउनका लागि सचेत हुन अनुरोध गरेका छन् । वीरताको इतिहास बोकेका नेपाली आज अरूको पुच्छर बन्नुपरेको, वीर सपूतका सन्तति मागेर खाने अवस्थामा पुगेको भन्दै इतिहास बदल्न युवाशक्ति जागेर देशका लागि आँधीबेरीरूपी क्रान्ति गर्नुपर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । जुन राष्ट्रका युवामा देशभक्तिको रातो रगत नशा नशामा प्रवाहित भएको हुन्छ त्यो राष्ट्र कहिल्यै पराधीन नहुने भन्दै परिआउँदा युवालाई रगत बगाउन आग्रह गरेका छन् :

तिम्रो एक बुँदा बुँदा रगतमा माया छ यो देशको

तिम्रो एक व्यथा व्यथा जगत्मा छाया छ यो देशको

तिम्रो धुक्धुकी देशभक्त मुटुमा धड्केर चल्दा पनि

योटा आश्रित शप्त जिन्दगी भरि बाँचिरहेछौ तिमी । (अक्षर, पृ. १९)

प्रस्तुत कवितांशमा युवाको रगतमा देशको माया हुने, युवाको व्यथामा देशको छाया हुने, मुटुको धड्कनमा देशभक्तिको भावना हुने भएकाले अब देशका हितका खातिर जस्तोसुकै सङ्घर्ष गर्न पनि तयार हुनुपर्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

देशमा विद्यमान अशान्ति, उग्रता, शोषण, दमन तथा उत्पीडनका विरुद्धको आक्रोशको स्वर उनका कवितामा पाइन्छ । त्यसैले उनका कविताहरू प्रगतिवादी शिल्पसज्जा र वैशिष्ट्यले सजिएका छन् । उनी क्रान्तिद्वारा परिवर्तन ल्याउन चाहन्छन् र त्यो परिवर्तनले उज्ज्वल, समतामूलक, समुन्नत समाज निर्माण गर्ने आशा गर्छन् । युगीन सामाजिक परिवेशसँगै आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक परिवर्तनको संवाहका रूपमा रहेका उनका कवितामा सामन्तवादी, पुँजीवादी राज्यव्यवस्था र एकाधिकारवाद विरुद्ध आक्रोश, घृणा र विद्रोहको स्वर घन्किएको पाइन्छ । तत्कालीन सामन्ती शासकले जनतालाई फुटाउने र शासन गर्ने नीति लिएकाले त्यसबाट जोगिन र अधिकारका लागि सङ्गठित हुन आग्रह गरिएको यस सङ्ग्रहका कवितामा नेपाली जनतामा अब

विद्रोहात्मक क्रान्ति चेतना जागृत हुने र त्यसले भयङ्कर रूप धारण गरेर परिवर्तन ल्याउने आशा र अपेक्षा राखिएको छ ।

शोषण र उत्पीडनका विरुद्धको सङ्घर्षको स्वर

नेपाली समाजमा देखिने वर्गीय विभेद, शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारको विरोधमा कलम चलाएका कवि लेखनाथ ज्ञवालीले नेपाली जनतालाई सामन्ती वर्गबाट हुने अन्याय र शोषणका विरुद्धमा आवाज उठाउन आग्रह गरेका छन् । उनका कवितामा शोषित, पीडित, भोका, नाङ्गा तथा सर्वहारा, अपहेलित, जाति, जनजाति आदिका जीवन भोगाइलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । मुलुकका जनतालाई ठगेर सम्पत्ति कुम्लाउने शासकको कुप्रवृत्तिको अन्त्य गरी न्याय, समानता र प्रगतिका लागि सडकका विद्रोहको गीत घन्काउन आवश्यक रहेको बताउँदै कविले बन्दुकको गोलीले शरीर सडकमै ढाले पनि अत्याचारका विरुद्ध आँसुका आक्रोश नरोकिने र जनता चुस्ने पापीहरूलाई ज्युँदो नराख्ने हुड्कार व्यक्त गरेका छन् । अन्यायका विरुद्ध लड्दा शरीर काटिए पनि पछि नहट्ने कुरालाई कवितामा यसरी प्रकट गरिएको छ :

चोक्टा चोक्टाहरू पारी काटी देऊन् भलै जिऊ
मासिन्न कहीं मारेर चेतनाहरूको बिऊ
काटिन्छ ज्यानको चोक्टो बढ्छ भन् ज्ञानको रुख
जति छेके पनि खुल्छ क्वै वेला सत्यको मुख । (अक्षर, पृ. ८०)

प्रस्तुत कवितांशमा सामन्तीको अत्याचारका विरोध गर्दा शरीर काटेर चोक्टा चोक्टा बनाए पनि चेतनाको बिउ बनेर फैलिने, ज्यानको चोक्टो काटिए पनि जनतामा अन्यायका विरुद्ध जाग्ने चेतना र ज्ञान बढ्ने र असत्यका विरुद्धमा बोल्नका लागि मुख खुल्ने कुरा गर्दै जनताको परिवर्तनको चाहनालाई कुनै शक्तिले पनि रोक्न नसक्ने आशय प्रकट भएको छ । कविले वर्गीय चिन्तनप्रतिको आफ्नो दृष्टिकोणलाई कवितामा यसरी प्रकट गरेका छन् :

लुट्ने औ लुटिने र कुट्ने कृटिने सम्बन्ध नै भिन्न छ
लुट्नेले लुटिरहन्छ ठग्छ लुटिने त्रैबाट नै खिन्न छ
त्यो सङ्घर्ष भएर उठ्छ लुटको साम्राज्य ढल्दै छ नि
पक्कै मेल हुँदैन लुट्ने लुटिनेको माभ काले पनि । (अक्षर, पृ. ५४)

प्रस्तुत कवितांशमा जनतालाई लुट्ने र ठग्ने व्यक्ति र लुटिने व्यक्तिका बिचमा कहिल्यै राम्रो सम्बन्ध नहुने भन्दै कविले अब लुटको साम्राज्य ढल्ने र लुटिने श्रमजीवीले न्याय पाउने आशा प्रकट गरेका छन् । यहाँ सामन्त वर्ग र सर्वहारा वर्गका बिचमा सधैं सङ्घर्ष भइरहने र अन्त्यमा सर्वहारा वर्गको विजय हुने प्रगतिवादी सोच प्रकट भएको छ ।

लेखनाथ ज्ञवालीका प्रगतिवादी कविताले नेपाली समाजमा उत्पीडित तथा शोषितवर्गका रूपमा रहेका सर्वहारा वर्गप्रति स्नेहको भाव व्यक्त गरेको पाइन्छ, भने यसले आमूल परिवर्तन गरी विद्रोहात्मक क्रान्ति र चेतना प्रस्तुत गरी समाज रूपान्तरणमा भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

जीवन सङ्घर्षको स्वर र सौन्दर्यचेत

प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहका कवितामा जीवनमा आइपर्ने चुनौतीलाई डटेर सामना गर्नुपर्ने, जीवन सङ्घर्षको पर्याय भएकाले सङ्घर्षबाट पछि हट्न नहुने भन्दै कविले जनतालाई सुखी र खुसी जीवन बिताउनका लागि हरेक क्षण सङ्घर्ष गर्न आग्रह गरेका छन् । सङ्घर्षपश्चात जीवनका खुसीको उज्यालो छाउने र त्यसले जीवनमा परिवर्तन ल्याउने भाव प्रकट गरेका छन् । कवितामा युवालाई सम्बोधन गर्दै भोलिका दिनमा देश हाँक्ने र धरतीमा नौलोपन ल्याउने युवामा परिवर्तनकारी सामर्थ्य भएकाले अविचलित भएर अगाडि बढ्न आह्वान गरिएको छ :

तिम्ले हाँक्नुछ भोलिका गतिहरू आँखा लगाइरहू

तिम्ले गाउनुपर्छ प्रष्ट लयका भाखा लगाइरहू

तिम्रै हात खियाउँदै धरतीले नौलोपन छुन्छ रे

तिम्ले द्वार उघारँदा झिलिमिली नेपाल यो हुन्छ रे । (अक्षर, पृ. २७)

प्रस्तुत कवितांशमा युवामा शक्ति हुने भएकाले भविष्यको योजना बनाउनुपर्ने, जनताका गीत गाउनुपर्ने, परिश्रम गरेर धर्ती उज्यालो र हराभरा बनाउनुपर्ने तथा सुन्दर देश निर्माण गर्नुपर्ने आशय प्रकट भएको छ ।

प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहका कवितामा कविले प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरी त्यसका माध्यमबाट जीवन सौन्दर्यको गीत गाएका छन् । जसरी फूलको सौन्दर्य चुँड्दा फूल ओइलाएर जान्छ र त्यसको अस्तित्व समाप्त हुन्छ त्यसैगरी मान्छेको फूलरूपी जीवन पनि ओइलाएर जान सक्ने भएकाले त्यसको रक्षा गर्नुपर्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । मान्छे कसैले छुन नसक्ने काँडा हुनुपर्छ भन्दै कविले जीवनको रक्षाका लागि आफैँ सचेत हुनुपर्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक रूपले उत्पीडित नेपाली जनता अशिक्षा, भोक, रोग, त्रासले जीवन जिउन बाध्य भएको तत्कालीन परिस्थितिको चित्रण गर्दै जवालीले गरिब, किसान, मजदुर एवम् निम्न वर्गका व्यक्तिलाई न्यायका लागि सङ्घर्ष गर्न उत्प्रेरित गरेका छन् । उनले कवितामा जीवन धान्न पाउने अधिकारबाट, बोल्न लेख्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित नेपाली जनतालाई सत्तासीन सामन्त, शोषक र तिनको पक्षपोषण गर्ने दलालका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्न अनुरोध गरेका छन् ।

निष्कर्ष

लेखनाथ जवालीको अक्षर कवितासङ्ग्रह अपहेलित समुदायको बिम्ब, सार्वभौम आम समुदायको कथा व्यथा हो । राष्ट्रप्रेम, वर्ग पक्षधरता, परिवर्तनप्रतिको अटल निष्ठा, अन्याय विरुद्धको आक्रोश, जनताका पीडाप्रति सहानुभूतिलाई सशक्त रूपमा चित्रण गरिएको प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहका कविता प्रगतिवादी चेतनाले युक्त रहेका छन् । निरङ्कुश शासन व्यवस्थाको कालो बादल फालेर मात्र चेतनाको नयाँ उज्यालो आउने आशा प्रकट गरिएको यस कृतिमा जनता जागे परिवर्तन अवश्यम्भावी हुने भन्दै जनतालाई सचेत र जागृत गराइएको छ । कवितासङ्ग्रहमा जनताको सम्मान हुन नसकेकोप्रति दुःखी हुँदै कविले गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताको मुक्ति नभएसम्म

असमानता कायम रहने र युगानुकूल परिवर्तन नहुने भन्दै समानता र परिवर्तनका लागि वर्गीय सङ्घर्ष आवश्यक रहेको कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । तत्कालीन पञ्चायती शासन व्यवस्थाले जनताका खुसी खोसे पनि देशमा गणतन्त्र आएपछि जनताको खुसी नखोसिने र अधिकार स्थापित हुने आशा व्यक्त गरिएको छ । निम्न वर्गका जनताप्रति प्रतिबद्ध कवि ज्ञवालीले देशको गरिबी, अन्धकारमय चेतना र असमानताका विरुद्ध आवाज उठाउँदै आफ्ना स्वरलाई सधैं श्रमिक वर्गको पक्षमा लगाएका छन् । उनी श्रम नगरी खाने र खान खोज्नेप्रति आक्रमक रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा युगचेतना र समाज परिवर्तनको स्वर, क्रान्तिचेत र देशप्रेम, शोषण र उत्पीडनका विरुद्धको सङ्घर्षको स्वर, जीवन सङ्घर्षको स्वर र सौन्दर्यचेतलाई सुन्दर ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएकाले यसमा प्रगतिवादी चेतना सशक्त रूपमा प्रकट भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, रविलाल (२०५६). *प्रगतिवादी नेपाली समालोचना*. पोखरा : लेकाली प्रकाशन ।
- आचार्य, नारायणप्रसाद (२०६७). *मार्क्सवादी लेनिनवादी दर्शनशास्त्र*. विराटनगर : नेपाली भाषा एवम् व्याकरण संरक्षण प्रतिष्ठान नेपाल ।
- उपाध्याय, यदुनन्दन (सन् २०१५, नोबेम्बर ८). प्रगतिवादी साहित्यमा विचारधाराको पक्ष. *समकालीन साहित्य*. <https://www.samakalinsahitya.com/sahitya/details/5303>
- गोर्की, म्याक्सिम. (१९९३). *अन लिट्रेचर*. मस्को : फोरियन ल्याङ्ग्वेज पब्लिसिङ हाउस ।
- चैतन्य (२०६५). *समीक्षा र सौन्दर्य*. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।
- ज्ञवाली, लेखनाथ (२०६८). *अक्षर*. रूपन्देही : कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान ।
- पौड्याल, शिवप्रसाद (२०७१). *कवि लेखनाथ ज्ञवालीका कविताकृतिको अध्ययन*. रूपन्देही : कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान ।
- पाण्डेय, मैनेजर (सन् १९९७). *शब्द और कर्म*. नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- फक्स, राल्फ (सन् १९८०). *उपन्यास और लोक जीवन* (तेस्रो संस्क). अनु. नरोत्तम नागर. नई दिल्ली : पिपुल्स पब्लिसिङ हाउस प्रा. लि. ।
- बास्तोला, हेरम्बराज (सन् २०२१). प्रगतिवादी साहित्य र सौन्दर्य चिन्तन. *सोताङ*. ३(३), पृ. ४३-४८. DOI: <https://doi.org/10.3126/sotang.v3i3.53826>
- भारद्वाज, मैथिलीप्रसाद (सन् १९९४). *पाश्चात्य काव्यशास्त्र के सिद्धान्त*. चण्डीगढ : हरियाणा साहित्य अकादमी ।
- भुसाल, घनश्याम (२०६४). *आजको मार्क्सवाद र नेपाली क्रान्ति*. काठमाडौं : नेपाल अध्ययन केन्द्र ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६१). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शुभेच्छु, रमेश (२०२२, जुन २४), प्रगतिवादी साहित्य, साहित्य सागर, <https://sahityasagar.net.2022/06/6838>.